

А. Г. Венгер

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОБРАЗ ОКУПАНТА 1941–1944 рр. У МЕШКАНЦІВ ФРІЗЕНДОРФСЬКОГО РАЙОНУ

Зроблено аналіз еволюції образу окупанта у мешканців Фрізендорфського району Дніпропетровської області.

Ключові слова: німці, окупанти, Фрізендорф, євреї, українці.

Дан анализ эволюции образа оккупанта у жителей Фризендорфского района Днепропетровской области.

Ключевые слова: немцы, оккупанты, Фризендорф, евреи, украинцы.

The article studies the image of the occupiers that was formed by the local population in the Frizendorf district (Dnipropetrovsk region) and follows the transformation of this image.

Key words: the Germans, occupiers, Frizendorf, Jewish population, the Ukrainians.

Уявлення одного народу про інший є невід'ємним елементом його існування, адже проблема «свого» й «чужого» постійно присутня в суспільному житті. Викликана вона контактами між народами, які не завжди є прямими. Чим менше один народ знає про інший, тим більш спрощене його уявлення – етностереотип, який межує з ксенофобією, чим контакти тісніші, тим уявлення чіткіші та реалістичніші.

З розпадом СРСР суспільство в цілому та й окремі індивіди були позбавлені ідейно-ідеологічного тиску, який ставив на меті довести ворожість одних держав та близькість інших. Відповідно, етностереотипи формувались у руслі «наші» та «чужі». Дані категорії формувались не в результаті особистих контактів, а завдяки всебічному пропагандистському тиску. Сучасний український світ відмовився від подібних практик, принаймні є можливість для існування різних точок зору. Практика показала, що уявлення стосовно інших етносів після особистих контактів розширюється.

В історичній науці подібна ксенофобія стосовно німецьких солдат призвела до формування повністю негативного образу, навішування абсолютно всім німецьким солдатам тавра нелюдів. Без сумніву, причини для цього були, але альтернативні точки зору не роз-

глядались у принципі, хоча мали повне право на існування. На фоні цього відбувалась масова глорифікація жертв німецької влади, які не завжди були жертвами і в окремих випадках понесли справедливе покарання.

Метою даної статті є аналіз еволюції образу окупантів у різних групах сільського населення Фрізендорфського району шляхом синтезу даних усних джерел. Досягнення даної мети можливе через реалізацію наступних завдань:

- виділити окремі групи населення за критерієм спільних сподівань та оцінок;
- простежити німецьку політику на її відповідність покладеним сподіванням;
- простежити зміну образу окупанта в результаті реалізації нацистської політики.

Цінними джерелами виявилися спогади сучасників, які були зібрані під час історико-етнографічної експедиції 2004–2006 рр. на місці існування територіальних одиниць, які сформували Сталіндорфський єврейський національний район, а згодом Фрізендорфський. Вдалося зібрати більше тридцяти свідчень, їх нечисленність пов'язана із суб'єктивними причинами: трагічними подіями Голокосту, через які загинула значна частина єврейського населення; ліквідацією національних районів, що призвело до переселення мешканців із Західної України та Польщі; переїздом частини місцевого селянства до індустріальних міст (Кривого Рогу, Дніпропетровська). Але головним чинником став час, який забирає і сучасників подій 1930–1940-х рр. Відзначимо також психологічну особливість у збиранні усних свідчень – події Другої світової війни, голоду 1946–1947 рр. витіснили з пам'яті менш масштабні попередні та подальші події.

Серед опитаних – мешканці з населених пунктів нинішнього Софіївського району Дніпропетровської області: Жовтневого, Ново-Ковно, Ново-Вітебська, Ново-Подольська, Жовтого, а також Лошкарівки Нікопольського району. Одним з факторів, що вплинув на кількість респондентів, є віковий, а саме: стрімке зменшення населення, яке було свідками та учасниками тих подій.

За національною приналежністю серед респондентів 4 євреї, мешканці Сталіндорфського району, які евакуювались та залишились живими, інші – українці. Майже усі респонденти – колишні працівники колгоспу, двоє – місцеві вчителі (О. В. Одноребенко та Г. П. Чорнобай).

В останнє десятиліття усна історія отримує реабілітацію, перейшовши від рівня допоміжного джерела до самоцінного комплексу джерел та самостійної галузі наукових історичних розвідок. На жаль, запізнїле її повернення, на противагу західним дослідженням, зумовило втрату значних можливостей із створення унікальних баз даних усних свідчень. Та вітчизняні студії дають надію на інтеграцію методологічних наробок у цій галузі до сучасного дослідницького арсеналу. Зокрема, варто відзначити утворення у 2006 р. Української асоціації усної історії як недержавної інституції з центром у Харкові, яка розпочала координацію досліджень у цій царині.

Проблема оцінки минулого, його висвітлення в пам'яті є вкрай не простим явищем, в основі якого лежить суто суб'єктивний фактор: з одного боку, це сам суб'єкт, який своїм світом стає об'єктом дослідження, а з іншого – інтерв'юєр-дослідник. Досліднику доступний вербальний пласт інформації, який видає респондент. Він ставить нас перед фактом або їх сумою, але питання чому і як ці факти стали індивідуальним наративом, залишається не з'ясованим. Тому історики користуються усними джерелами крізь призму власного тлумачення, хоча подібний аналіз повинен здійснюватись через співпрацю з психологами та соціологами. Аналіз спогадів показав, що вік респондентів у період окупації прямо пов'язаний з їхніми рефлексіями стосовно образу окупанта. Найбільш повними є спогади тих, хто був у віці від 14 до 25 років, так як вони були повноцінними членами суспільства і були втягнуті в більшість сфер суспільного та родинного життя. Дитячі враження сповнені елементами соціалізації, яку вони проходили в силу власного віку, тому окупанти виступали для них своєрідним каталізатором у цьому процесі.

Наукова доцільність поставленої проблеми виходить зі зміни орієнтирів у сучасній історіографії, яка з метанаративних форм зробила значний крок у бік соціалізації історичного знання, зосереджуючись на мікроісторичних формах дослідження, які в сумі дістали назву історичної антропології.

Перші загальні історичні праці, в яких висвітлювались окремі аспекти становища населення в період окупації, з'явилися в роки війни. Вони мали суто патріотичне забарвлення і були покликані шляхом констатації окремих фактів підтримувати бойовий дух в тилу та на фронті. Серед них публікації А. Мацкіна [19], З. Шульги [32] та ін. Дані праці показували згубний вплив окупаційного режиму на життя населення. Наступний період радянської історіографії охо-

плює 1960–1980-ті рр., з’являються багатотомні узагальнюючі роботи Ю. Арутюняна [3], В. Аніскова [1], М. Вилцана [9], С. Лаути [14]. Війна і перемога в ній перетворюються на символ незламності СРСР, тому відбулась своєрідна канонізація її героїв та цілковите й тотальне зневаження образу ворогів. У цей же час починають вивчати й окремі аспекти матеріального-побутового та соціального становища громадян. Історіографія періоду перебудови та незалежності характеризується відходом від стереотипів партійно-радянської історичної концепції, орієнтацією на ліквідацію «білих плям», що залишилися у спадок від попереднього періоду. Нова доба відкрила можливість для існування декількох точок зору на війну, які подекуди є діаметрально протилежними, але співіснують у межах одного гуманітарного простору. Розгорнулась дискусія стосовно самого терміна «Велика Вітчизняна війна». Розглядаються нові фактори, що були рушіями суспільних процесів, такі як національний, соціальний, релігійний. З-поміж таких можна виділити праці Н. Антонюка [2], К. Сміяна [24], А. Байраківського [4] та ін. Однією з особливостей сучасної історіографії є намагання відійти від попередніх форм викладення та трактовки минулого, більшість дослідників відмовляються від узагальнюючих схем і намагаються простежувати індивідуальне в загальному. Для цього масово почали звертатись до свідків тих подій. Важливими доробками в галузі усної історії стали роботи Т. Вороніної [5], Є. Сенявської [23], Г. Грінченко [11] та інших. Зібрані усні архіви є розпорошеними елементами однієї системи, тому подібний стан речей ускладнює, а іноді унеможливує повне узагальнення та систематизацію отриманих даних.

Образи окупантів, воїнів Радянської Армії та самих себе формувались не одне десятиліття. Осмислення тих подій та явищ відбувалось не в перше та й не в друге післявоєнне десятиліття, а значно пізніше. В роботі з респондентами спостерігається присутність двох факторів, які впливають на викладення інформації: внутрішнього та зовнішнього. Внутрішній зазвичай закритий для дослідника — це замкнутий світ індивідуального, який респондент відкриває неохоче. Більш зрозумілий зовнішній: тиск суспільно-ідеологічний. Для більшості респондентів їхнє бачення окупації не співпадає з колишнім офіційним поглядом, тому вони перед висловленням такої думки говорять наступне: «... та такого не можна й казати».

Ідеологія доклала зусиль для формування в місцевого населення суспільної думки та пам’яті про жертви нацизму. Так, із сотні жертв

нациської влади в шкільному музеї с. Жовтневе (до 1941 р. – Сталіндорф, а з 1941 р. – Фрізендорф) міститься інформація про одного вбитого Жмільова, якого розстріляли за те, що підклав камінь у молотилку. Цей акт завжди висвітлювався, як опір окупантам та вияв непокори місцевого населення.

Спогади сучасників свідчать, що причина розстрілу була іншою, і вбитий він був через те, що в нетверезому стані вилаяв начальника комендатури [15]. Подібна глорифікація жертв окупантів була покликана показати звиряче обличчя окупантів та героїзм у боротьбі з ними.

Поставлена в цій статті проблема розкривається за допомогою спогадів мешканців колишнього Сталіндорфського району, який в період окупації було перейменовано у Фрізендорфський. Сталіндорфський район з 1931 по 1939 рр. носив статус єврейського національного, але в ньому мешкали і українці, і німці, і росіяни [7, с. 199–200]. Означена поліетнічність району мала тривалу історію, її основи закладались з кінця XVIII – початку XIX ст. Коли поруч з українськими селами та хуторами почали з'являтися німецькі, російські, а згодом і єврейські поселення. На початок XX ст. етнічна картина була повністю сформована, були розподілені сфери господарства на місцевих ринках, тобто сформувалась етноекономіка. Після приходу Радянської влади та курсу коренізації активно збільшувалась кількість єврейських поселенців. З 1924 по 1930 рр. було утворено тридцять нових єврейських поселень, в основному за рахунок переселенців з міст України та Білорусії. Як правило, поселення мали чітко виражене етнічне забарвлення. Після ліквідації статусу національного, етнічний склад району залишився незмінним, незважаючи на те, що окремі села перейшли до складу сусідніх районів. Після оголошення війни 22 червня 1941 року, як і скрізь, була оголошена масова мобілізація, все чоловіче населення призовного віку було призвано до лав Червоної Армії, окрім тих, хто мав бронь. Але і частина з них виявила бажання захищати Батьківщину. В районі залишилась незначна кількість працездатного населення. З початком війни цивільне населення було впевнене, що вона протриває не більше двох тижнів – і, зрозуміло, перемогу блискавично отримає Червона Армія. Так, Лебедин Катерина Онисимівна згадує, як проводжали її ровесників на фронт, і як вони вірили, що війна триватиме зовсім недовго: «...Як почалась війна, хлопців забрали в солдати, так один казав: «Не плачте, дівчата. Я вам через два тижні голову Гітлера на

палке принесу», а ми ж йому вірили» [15]. Тому певний час вважали, що німецька армія до їх села не дійде. Коли розпочалась евакуація районних установ, стало зрозуміло, що зустріч з німцями є невідвортною. В силу більшої проінформованості та можливостей першим евакуйовувалось керівництво та більш заможне населення. Мова ж про евакуацію слов'янського населення не йшла. Так, Лобов О. С. згадує момент евакуації: «...Вскоре началась эвакуация населения ... Я пошёл к председателю Ласевичу, чтобы нам выдали справку на эвакуацию, он мне отказал, сказал: «Ты русский, тебя немцы не тронут», для меня это был большой удар» [17]. Та частина єврейського населення, що забарилась з евакуацією, була завернута німцями назад. Основна частина єврейського населення залишилась. Причинами цього були відсутність транспорту та слабка інформованість стосовно політики Німеччини щодо євреїв. Якщо окремі знали про це, то не вірили, адже в їх уявленні німці були сусідами, до того ж був живий спомин про німецьких солдат періоду Гетьманату. Та ж частина євреїв, що забарилась з евакуацією була повернута німцями назад, так як було підірвано міст через Дніпро і шляхи до евакуації були відрізані. Зі слів Тепер К. М. було підірвано не міст, а людські долі, так як були розлучені сім'ї [26]. І тому існуючий образ не дозволяв вірити в очевидні речі. Образ «доброго сусіда» брав гору, тому очікування не були тривожними. Незаможна частина єврейського населення вважала, що вбивати їх немає за що, адже вони прості працівники. Маценко Ф. Г. [20] наводить аргументи свого сусіда єврея, що працював колгоспним конюхом і відмовився від евакуації, тому що пам'ятав прихід німців у 1918 році, адже тоді вони, навпаки, захищали від погромів.

За період існування Радянського Союзу в селі накопичилась маса протиріч. Одним з найбільш вагомих було співіснування в межах колгоспної системи розкуркулених та тих, хто розкуркулював. Треба зараз відзначити, що це явище було притаманне не лише українським селам, хоча в окремих селах, як в українських, так і єврейських, прояви подібних явищ були мінімальними. Це було викликане рядом факторів, основоположним з яких був людський. Наточій П. С., що потрапив до єврейської колонії Ново-Вітебськ, пояснює свій переїзд так: «...В єврейські села тікали з сусідніх колхозів, тут, казалось, было тихіше. Вони – не ми, один одного не топитимуть. А нас розкуркулювали свої комсомольці, бо знали, що де лежить у сусіда чи дядька» [21]. Подібні протиріччя існували на побутовому рівні: розкуркулені

спостерігали, як їх житла, худобу, одяг, взуття, предмети домашнього вжитку використовували ті, хто їх розкуркулював. Це викликало природну злість та обурення. Саме ця частина населення вбачала в німцях визволителів від існуючих порядків. І зразу ж після утворення правового вакууму відчайдушно пройшли по будинках комбідівців та відібрали свої речі. Лебедин К.О. описує це явище: «...Тіки пішли брати [радянська влада], то вони [розкуркулені] кинулись забирати свої скрині, платки, жупани, вообщем, все те, що у них в 30-х годах забрали» [15]. Дане явище не мало етнічно вираженого характеру, воно мало економічне підґрунтя. Поміж розкуркулених були представники всіх національностей. Саме тому в основу їх уявлення про німецьких солдат лягла не стільки образа на Радянську владу, як на своїх односельців – сусідів. Звідси і випливає образ німця, як того, хто дозволить повернути справедливість, тому окремі представники з них зустрічали прихід німецької армії хлібом, сіллям та квітами, про що свідчать спогади Корсунської Р. М. [12], Немченко О. С. [22], Талалаївського Й. Б. [25], Фіпева К. М. [28], Чернобай Г. П. [29]. Талалаївський Й.Б. згадує: «...Та там, в Новоукраїнці зустрічали німців хлібом-сіллям, я їх фамілій не скажу, бо діти досі в нас живуть. Но таке було і по других селах» [25]. Колишні ж активісти прихід німецької армії зустріли з острахом, і не тому, що боялися німців, вони з острахом чекали на реакцію вчорашніх класових ворогів, і їхні побоювання виявилися не марними.

За період існування Радянської влади зросло нове покоління молоді, яке не знало іншої держави та іншої ідеології. В їхній уяві німець «руський» – не стояв поруч з тим що прийде. Звідси вийшла поляризація на «наших» та «чужих». «Чужі» поруч з ксенофобією викликали природну цікавість, так як невідоме завжди цікаве.

Після вступу німецьких військ в район з 14 по 20 серпня 1941 року була встановлена нова влада. Зразу ж було виділено привілейовану частину місцевого населення, це були місцеві німці, та повністю безправну – євреї. Районний центр було перейменовано зі Сталіндорфа на Фрізендорф.

Відразу ж було розчароване єврейське населення, вони зрозуміли, що нова влада по своїй суті є антиєврейською. І німці 1918 року аж ніяк не схожі на німців 1941-го. Після створення місцевих гетто, євреї зайняли повністю безправне положення. Лобов О.С. згадує: «...В нашем поселке [Ботвино] да, наверное, также и в Сталиндорфе, появились оккупанты. Началось становление фашистских порядков. Вот

тогда и определилось, кто есть кто, стали появляться в поселке заезжие гости, которые отбирали у евреев отдельные продукты и лучшие вещи. Где-то в конце августа 41-го года из Сталиндорфа (именуемого ими Фризендорф) приехали в поселок какие-то чины от фашистской власти, и без каких-то поводов взяли трёх пожилых мужчин: Германа, Бурдмана, Маргулиса, увезли и где-то там расстреляли.» [17]. Подібні акції залякування були, як правило, одноразовими. Подальша дискримінація євреїв виявилась у мізерній заробітній платі, що призводило до напівголодного існування. Допомогати євреям було категорично заборонено, та окремі мешканці переступали заборони подібного роду. На перших етапах вони вважали, що це заходи тимчасові і скоро все зміниться. Поступово образ «доброго сусіда»-німця став синонімом «гора».

Устрій сільського господарства німецька влада залишила незмінним, адже для армії було потрібне зерно, худоби в господарствах майже не лишилось. За свідченням очевидців, її було вигнано в Запорізькі плавні, де вона була знищена під час бомбардувань [21, 28]. Незважаючи на очікування, що нова влада поверне землю, знаряддя праці, – цього не відбулось. Повертати їх було економічно недоцільно, адже в родинах працездатних чоловіків майже не залишилось. Це б звело господарство нанівець. Тому в цій верстві розчарування теж відбулось досить швидко. Але існуюча система господарювання виявилась неефективною, це було пов'язано з опором, який чинили працівники. Як правило, це були жінки, люди похилого віку та молодь. Каперко К. Ф., працюючи свинаркою, закопувала в землю новонароджених поросят [11]. Під кінець окупації, коли стало зрозуміло, що доведеться відступити, нова влада вирішила змінити форми господарювання. Розпочалось розпаювання колгоспного майна по принципу – хто де працював, той те і отримував: конюх – коней, птахівник – курей та качок, виноградар – ізюм і т. ін. [13].

Культурне життя під час окупації не зупинялось, але суттєво змінилось. 1 вересня у Фрізендорфі була відкрита школа, в якій викладали українською мовою, що було незвичним, адже до цього викладання велось на ідиші та російською [30, 31]. Але до неї ходило мало дітей, так як єврейське населення було евакуйоване, до того ж катастрофічно не вистачало вчителів, так як вони теж були евакуйовані. Молодь, що залишилась, продовжувала збиратись вечорами, влаштовуючи танці та співаючи пісень. Говорити про певну автономність окупантів у культурному плані не доводиться,

адже мовного бар'єру практично не було, так як частина місцевого неєврейського населення володіла мовою їдиш. Тому контакти були безпосередніми, німці на губних гармошках підгравали мотиви українських пісень жінкам, що їх співали, і навпаки, місцеве населення знало мотиви німецьких пісень, чим значно дивувало німців [31; 27]. Такі стосунки не були повсемісними, адже німці в багатьох випадках зверхньо ставились до слов'янського населення.

Частину молоді району забирали на роботу в Німеччину, як правило, це супроводжувалось опором, адже мало хто хотів їхати в невідомість, незважаючи на солодкі обіцянки вербовщиків. Трикуль Валентина так згадує ці події: «... Молодих людей стали забирати на роботу в Німеччину. Всім селом прощались з ними. Був у нас красень – Микола Олійник. Узав він гітару і заспівав. Я, звичайно, тої пісні не пам'ятала, але згодом мама згадала кілька рядків:

«Прощайте, папаша и мама, прощай дорогая семья.

И ты, черноглазая девочка, порой вспоминай про меня.

Прощайте, зеленые парки, мне больше по вам не гулять.

Прийдеться в Германии хмурой свой век молодой доживать» [27, с. 54.]. Всі плакали. Юнаків та дівчат посадили у брички і повезли до Німеччини, частина з них тікала по дорозі, були випадки, що втікачів вбивали [16; 18].

Справжнім випробуванням на людяність виявилось остаточне вирішення єврейського питання, до якого приступили після конференції в м. Ванзеї. До весни 1942 року масових каральних акцій стосовно мирного населення, в тому числі єврейського, не проводилось. У травні 1942 року розпочались масові розстріли єврейського та циганського населення, цигани не були жителями району, тому що вели кочовий спосіб життя. Перші розстріли виявились абсолютно несподіваними та були шоком. Коли в одному з сіл зібрали неєврейське населення та сповістили, що ведуть дивитись як б'ють «жидів», то вони думали, що їм покажуть як німці стріляють в горобців, бо горобців називали «жидами». Коли ж на місці стало зрозуміло, що буде відбуватись насправді, частина приведених втекла, а інші не могли повірити, що таке відбувається, згадує Філіпева К. М. [28]. Трикуль В. так описує ці події: «Не можу забути того, як в німецьку колонію Мариндорф позганяли євреїв та циганів, а потім зганяли людей з ближніх сіл, щоб ті дивилися, як смертники самі для себе копали рів... Ми з мамою дивитись на той жах не пішли. А сусідка була. І прийшовши, ридаючи, розповіла, як

одне дитя у поліція питало, чи знімати йому черевики. Той кинув автомат, а другий одразу ж підхопив зброю і довгою чергою прошив і поліція і дівчинку ...» [27, с. 54–55]. Масові розстріли розпочались у травні 1942 року. Ті, кому вдавалось тікати, намагались переховуватись в неєврейського населення. Не всі погоджувались переховувати євреїв, адже це було практично неможливо, так як степова зона не давала можливості робити схованок, побутових та господарських приміщень було обмаль. Тому в багатьох випадках втікачів переховували день-два, адже їх метою було вибратись у сусідній район чи в місто, щоб розчинитись поміж незнайомого населення. Але були випадки, коли люди не змогли переступити почуття відповідальності за долю іншої людини і переховували незнайомих євреїв, що просто одного разу постукали вночі до хати. Немченко О.С., згадує, як її матір, незважаючи на незгоду батька, переховувала єврейську родину в льосі: «Маленького ж Льюню мати забрала у хату, але у нього був єврейський ніс і зразу видно, що не наш, тоді мати взяла раздерла собі ясна і кров'ю змочила платок і ним перев'язала йому обличчя ніби він розбив собі носа. Так він у нас і сидів, доки вони не пішли в город» [22]. Обшуки будинків та нелюдське ставлення до українського та російського населення, яке розпочалось зі знищенням євреїв, значно загостило ворожнечість місцевих жителів до окупантів. Частина з них інтуїтивно здогадувалась, що вони можуть бути наступними після євреїв. Так вважали і деякі євреї. Вони висловили таку думку: «Нами вчиняють, а вами місить будуть!» [6], яка по своїй глибині розкриває всю сутність нацистської політики. Але були випадки, які вражають своїм цинізмом. Так, місцевий німець після приходу окупантів заняв посаду в поліції, а був одружений з єврейською жінкою і мав двох дітей. Після початку розстрілів він власноруч відігнав дружину на розстріл, а згодом розстріляли дітей. Він же зразу одружився з місцевою німкенню [15; 16; 31].

Жах, що охопив населення, природно показав, що чужої трагедії не буває. Говорити про Голокост як суто єврейську трагедію було б однобоко та не вірно, адже трагічна загибель сусідів, родичів була трагедією для всіх, і закарбувалось в пам'яті, витіснивши інші події.

Таким чином, на початку окупації різні групи населення покладали сподівання, які, як правило, впливали з особистих мотивів. Робота з респондентами показала, що дослідники досить пізно звернули увагу на інформативну можливість з даної тематики усних джерел і

в силу часу доводиться збирати матеріали «уходящего-настоящего», але говорити про повну негативність даного явища неможливо, так як в природний спосіб відредагована вибірка респондентів і дослідник не тоне в масі інформації. Дані спогади є важливим доповненням з історії окупації, так як розкривають внутрішню сторону даного явища. Незважаючи на суцільну суб'єктивність, вони насичують даний історичний етап не сутністю фактів, а притаманним епосі нервом. В аналізі спогадів необхідно звертати увагу на соціальне, етнічне походження респондента та його родину, щоб більш чітко уявити, крізь яку призму він сприймає оточуючий світ, рівень освіти, який не завжди є показником ерудованості та показником здорового глузду.

Під впливом індивідуальних зовнішніх чинників місцеве населення наділяло німців різними функціями, не здогадуючись про справжню мету їхнього приходу. Коли ж стало зрозуміло, що німці прийшли не вирішувати чийсь проблеми, а проводити нову політику, яка зовсім не збігалась з очікуванням населення, досить швидко розвіялась ілюзія і в більшості випадків населення займало антифашистську позицію.

Бібліографічні посилання

1. *Анисков В. Т.* Подвиг советского крестьянства в Великой Отечественной войне: историографический очерк / В. Т. Анисков. – М., 1979. – 151 с.
2. *Антонюк Н. В.* Українське культурне життя в генеральній губернії (1939–1944 рр.) : дис. д-ра іст. наук: 07.00.01/ Н. В. Антонюк. – Львів, 1998. – 419 с.
3. *Арутюнян Ю. В.* Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны / Ю. В. Арутюнян. – М., 1963. – 469 с.
4. *Байраківський А. І.* Селянство України в роки Великої Вітчизняної війни / А. І. Байраківський // Друга світова війна і Україна: матеріали науково-практичної конференції (27–28 квітня) / Ін-т історії України НАН України. – К., 1996. – С. 168–171.
5. *Блокада глазами очевидцев: Интервью с жителями Ленинграда 40-х гг.* / Сост., вступ. ст. и коммент. Т. Ю. Ворониной, И. Е. Гусинцевой, В. В. Календаровой // Нестор. – СПб., 2003. – № 6. – С. 37–268.
6. *Бруснік К. І.* Спогади записані 03.05.2004. р.
7. *Венгер А. Г.* Голокост на території Сталіндорфського району в період війни / А. Г. Венгер // Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років: Сучасні проблеми історичної освіти і науки. – Дніпропетровськ, 2005.
8. *Возуля Т. Л.* Спогади записані 26. 03. 2005. р.
9. *Вылцан М. А.* Советская деревня накануне Великой Отечественной войны (1938–1941 гг.) / М. А. Вылцан. – М., 1970. – 200 с.

10. Грінченко Г. Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми оstarбайтерами Харківської області) / Г. Грінченко // Схід – Захід: Іст.- культуролог. зб.. – Х.; К., 2004. – Вип. 6. – С. 151–171.

11. Каперко К. Ф. Спогади записані 22.07.2004. р.

12. Корсунська Р. М. Спогади записані 08.08.2004. р.

13. Куц М. І. Спогади записані 15.08.2004. р.

14. Лаута С. П. Колгоспне селянство України в роки Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута. – К., 1965. – 280 с.

15. Лебедин К. О. Спогади записані 19.07.2004. р.

16. Лісовські А. В. Спогади записані 19.08.2004. р.

17. Лобов О. С. Спогади записані 03.05.2003. р.

18. Лосінська Р. М. Спогади записані 05.08.1996. р.

19. Мацкин А. Гитлеровские колонизаторы на Украине / А. Мацкин, А. Шаров // Знамя. – 1942. – № 7. – С. 135–146.

20. Маценко Ф. Г. Спогади записані 22.07.2004. р.

21. Наточій П. С. Спогади записані 19.08.2004. р.

22. Немченко О. С. Спогади записані 19.07.2004. р.

23. Сениявская Е. С. 1941–1945: Фронтовое поколение. Историко-психологическое исследование / Е. С. Сениявская. – М., 1997. – 327 с.

24. Сміян К. П. Волинь у період німецько-фашистської окупації 1941–1944 рр.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01/ Сміян К. П. – Луцьк, 1996. – 193 с.

25. Талалайський Й. Б. Спогади записані 05. 08. 2004. р.

26. Тепер К. М. Спогади записані 19. 08. 2004. р.

27. Трикуль В. Таке не забувається. // Естафета пам'яті: Збірник нарисів, зарисовок і документальних розповідей до 50-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр., за матеріалами авторів Софіївського району Дніпропетровської області / В. С. Куликовський, М. П. Глоба, Т. Ф. Шрамет, М. В. Гарвиш та ін. // Бібліотека газети «Сільське Криворіжжя». – Вип. 5. – Кривий Ріг, 1995. – С. 53–55.

28. Філін'єва К. М. Спогади записані 22.07.2004. р.

29. Чорнобай Г. В. Спогади записані 05.07.2004. р.

30. Чуприна С. І. Спогади записані 12.01.2003. р.

31. Шацька Н. Є. Спогади записані 17.03.2004. р.

32. Шульга З. Українське селянство не буде у фашистській неволі / З. Шульга. – Уфа: Вид-во АН УРСР, 1942. – 36 с.

Надійшла до редакції 05.01.10

